

Nyelvi regionalizmusok mai misszilisekben

1. Az írásos nyelvi megnyilatkozás - szemben a spontán beszélt nyelvvel - mindig figyelmet, tehát eleve nyelvi önellenőrzést feltételező nyelvhasználati forma. Egyazon személyek, illetőleg közösségek szó- és írásbeli megnyilatkozásainak egybevetése ily módon nem csupán a két alapvető nyelvhasználati mód különbözőségeinek a megállapítására, hanem arra is alkalmas, hogy képet alkossunk nyelvjárási elsődleges nyelvű beszélők sztenderd-ismereteinek a fokáról, illetőleg arról, mennyire színezi elsődleges nyelvük/nyelvváltozatuk írott nyelvi - sztenderdnek szánt - megnyilatkozásait. Ez egyszersmind változásvizsgálati szempontból is fontos adatokat és tanulságokat ad: mely regionális nyelvi jelenségek és formák szorulnak vissza s tűnnek el gyorsabban, s melyek tartják jobban magukat. Ami regionalizmus a nyelvi kontroll szűrőjén írásos megnyilatkozásokban is gyakran átcsúszik, az stabil regionális nyelvi jelenség vagy forma. (Gondoljunk például a nyelvjárási területek tanulóinak az iskolai írásos produkciókban is jelentkező, nyelvjárási okokra visszamenő - a sztenderd szempontjából nézve - hibáira.) Ami az írott nyelvhasználatban nem vagy csak ritkán fordul elő, az lehet ugyan stabil jelenség vagy forma a familiáris beszélt nyelvben, pozíciója azonban az előbbihez képest gyengébb. A spontán beszélt nyelvben is ritka előfordulású, tehát feltűnő regionalizmusok pedig legfőljebb kivételesen lépik át az írott nyelv küszöbét.

Szorosan összefügg ezzel a kérdéskörrel a nyelvi tudatosságé is. A nyelvjárási elsődleges nyelvűek nyelvhasználatánál maradvai: a sztenderdet beszélni vagy írni akaró nyelvjárási beszélő azokat a nyelvjárásiasságokat elhagyja, amelyekről tud, de - természetesen - nem hagyja el azokat, amelyeknek nyelvjárási voltáról nincs tudomása, más szóval tehát amelyeket sztenderd-jelenségnek vél. A kódváltás oka ily módon nemcsak a másodlagosan elsajátított nyelvváltozat birtoklási mértékétől, hanem attól is függ, mennyire tudatosak a beszélő számára az általa használt nyelvváltozatok jelenségei, elemei.

Arra, hogy bizonyos nyelvi jegyek gyorsabban, mások lassabban módosulnak, előbb nyelvtörténeti vizsgálatokban, majd a nyelvi kontaktusoknak, illetőleg a regionális nyelvi változásoknak a vizsgálata során derült fény. ZSIRMUNSZKIJ a volgai német nyelvjárások egymásrahatását vizsgálva alkotta meg a "primér (elsődleges)" és a "szekunder (másodlagos) nyelvjárású jegyek" fogalom-párt, az előbbi terminussal a feltűnő, (ezért) gyorsabban eltűnő, visszaszoruló nyelvjárású sajátosságokat, az utóbbival a kevésbé feltűnő, (ezért) megmaradó, továbbélő nyelvjárású sajátosságokat jelölve (Sprachgeschichte und Siedlungsmundarten. GRM. XVIII, 1930, 113-22, 171-88). ZSIRMUNSZKIJ kategorizálása eléggé elterjedt, a németre vonatkozó vizsgálatokban különösen, jöllehet ma már nyilvánvaló, hogy ez a felosztás jóval problematikusabb, mint sokáig hitték (l. W. BESCH in: Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Hrsg. W. BESCH et alii. Berlin, New York, 1983. Zweiter Halbband. 977), merthogy a regionális nyelvi jegyek, egyáltalán: nyelvi sajátosságok feltűnő voltának nincsenek egzakt kritériumai (H. H. MUNSKE: i. m. 1006). A kérdés tisztázásához a nyelvi regionalitásfok mérése bizonyára hasznos adatokkal szolgál (l. például K. REIN: i. m. 1447; BALOGH LAJOS: MNy. LXXIV, 51kk., LXXVIII, 476kk.), bár túlzott reményeket aligha fűzhetünk hozzá (K. J. MATTHEIER, Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Heidelberg, 1980. 198). Nálunk a regionális köznyelviség vizsgálatával kerül a szóban forgó kérdéskör előtérbe, mint-hogy a regionális köznyelviség vizsgálata feltételezi annak a kérdésnek a megválaszolását, mely nyelvjárású jegyek s hogyan jelennek meg a regionális köznyelviség szintjén, hiszen a regionális köznyelviség ettől regionális: a területi, azaz nyelvjárású sajátosságok meglététől.

2. A misszilis a nyelv- és az irodalomtörténet műszava, illetőleg egyik forrástípusa, műfaja. A magyar dialektológiai irodalomban néhányszor vizsgáltak már leveleket, de nem a szóban forgó szempontból (l. például VÉGH JÓZSEF: MNy. III, 340-3). A paraszti följegyzéseket, önéletírásokat elsősorban nyelvjárástörténeti, illetőleg folklór szempontból elemezték (l. például HAJDÚ MIHÁLY orosházi és békési, valamint Cs. SZABÓ ISTVÁN gyomai kötetét: MCsD. 7., 15., illetőleg 31. sz., továbbá GUTTMANN MIKLÓS tanulmányát in: Emlékkönyv BENKŐ LORÁND hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991. 241-4). A misszilisek a nyelvtudományban a nyelv(járás)történetnek kizárólagos tárgya úgyszólván. A jelen vizsgálatban szinkrón elemzés korpuszaként szerepelnek.

Vizsgálatom tárgya nyelvjárású beszélőktől írt levelek, célja pedig annak megállapítása, hogy mely nyelvjárású jelenségek vannak ezekben a levelekben. Azaz annak kutatása, mely nyelvjárású jelen-

ségek s milyen gyakran jutottak át az írott nyelvhasználat tudatos(abb) kontrollján. Célom továbbá bizonyos következtetések levonása is.

A vizsgálat tárgyául szolgáló mintegy kétszáz, különböző terjedelmű levelet és levelezőlapot 1987 és 1991 között, tehát öt év folyamán írták közeli mihályi hozzátartozóim. Arról nem tudtak, hogy családomnak, illetőleg nekem címzett leveleik nyelvészeti vizsgálat forrásai lesznek. A levélírók közül ketten nők (sz. 1916 és 1917), egy férfi (sz. 1908). Az adatgyűjtés kezdetén arra gondoltam, hogy számolom az ellenpéldákat is. Erről hamarosan letettem, látván, hogy a sztenderd-formák mellett csak bizonyos nyelvjárási jelenségek viszonylag gyakori előfordulásúak. A kettősnyelvűség (diglosszia) állapotában ez persze nem is csoda. Így hát viszonyítani csak a levelekben jelentkező nyelvjárásiasságokat viszonyítottam, mégpedig egymáshoz. (Kéziratos ak. dokt. értekezésben csak az 1987-es adatokat összegeztem: Állapot és változás: kommunikatív dialektológiai vizsgálatok Mihályi nyelvében. Bp., 1988. 303-4.)

3. A vizsgált misszilisekben található nyelvjárásiasságokat hangtani, morfológiai, alaktani, mondattani és szókészleteti bontásban közlöm. Ezekben belül a gyakoriság szabja meg a sorrendet.

H a n g t a n: a köznyelvi hosszú ú-k, ú-k, í-k helyén a megfelelő rövid magánhangzók állnak a nyugati nyelvjárásokban. A levelek e tekintetben úgyszólván kivétel nélkül e nyelvjárási norma szerint íródtak. Az első levelek idevágó adatait még számoltam (625 esetben jegyeztem ki), látván azonban, hogy ez valamennyi levélre jellemző, megelégszem annak pusztá megállapításával, hogy a szóban forgó nyelvjárási sajátosság szinte maradéktalan érvényességgel mutatkozik a levelekben (példák: *bir, bukni, cim, egyhangu, értékü, fuj, hiv, igy, mig, mulik, szin, szintü, tiz, tüz, ugy, ujság, zsir*).

Valamennyi többi nyelvjárási hangtani jelenségnek a jelentkezése meglehetősen ritka, némelyiké kivételes. A következőkről van szó: 1) az á utáni o-zásra 14 adat van (*kerékcsapábo, kutágos, láttom, támoszt, várhot* stb.). - 2) Az -l igeképző előtti köznyelvi középső nyelvállású magánhangzók helyén a nyelvjárásban felső nyelvállású magánhangzók állnak, s így van ez több tőszóban is. A levelekben található regionalizmusok száma 13 (*hajul, hurcul, törül, tul* stb.). - 3) A magánhangzóközi mássalhangzónyúlásokra 12 adat van, de csupán két lexémában (*utánna* 9, *mezző* 3). - 4) Ő-ző adat mindössze 8 van (*föl* 5, *fönt, rögön, szemöldökő*). - 5) Az í-zésre is csak 8 adatot találtam (*dílután* 2, *feketesíg, kötíny, remílem, szeretník, ill. sebjure, szemít*) A *dílután* a nyelvjárási *dílután*-ból a köznyelvi *délután* hatására létrejött közbülső forma. - 6) Az l-ezésre 6 adat van (*Miháli* 3, *luk, lukal és gereble*). Kö-

zülük a *luk* és a *lukal* kompromisszumos közbülső formák (nyelvjárási *lik*, *likal* köznyelvi *lyuk*, *lyukal* > *luk*, *lukal*). - 7) Az *l*-kiesésre csak 2 példa van (*kipróbátam*, *megvizsgáta*).

M o r f o n o l ó g i a: 1) az inesszívuszi *-ban*, *-ben* az eseteknek legalább a harmadában *-ba*, *-be* (*Győrbe*, *időbe*, *Miháliba*, *sütőbe* stb.). Tekintettel arra, hogy sem a nyelvjárási, sem pedig a regionális köznyelvi beszédben nem, illetőleg - az utóbbiban - csak ritkán fordul elő a *-ban*, *-ben*, az írott sztenderdben megkövetelt forma gyakorisága arra vall, hogy a levélírók nagyrészt tudatában vannak e tekintetben az írott nyelvi követelményeknek. - 2) A BÓL, RÓL és TÓL ragok 30 esetben rövid magánhangzóval íródtak (*abból*, *ebből*, *reggeltől*, *részletektől* stb.). A rövid *o*-k és *ö*-k a sztenderd és a nyelvjárás közötti kompromisszumos formák: a nyelvjárásban ugyanis rövid *u* és *ü* van (*-bul*, *-rül* stb.), a köznyelvben hosszú *ó* és *ő*. A nyelvjárási alak közeledett a köznyelvhez, középső nyelvvállású magánhangzók foglalták el a felső nyelvvállásúak helyét, de rövidek maradtak, engedelmeskedtek tehát a nyelvjárás egyik erős belső törvényének. - 3) Az *-ít* igeképző a nyelvjárásban *-ített*, a levelekben 10 adat van rá (olykor rövid *i*-vel írva): *elidegeníteni*, *fordított*, *javítottani*, *kerítettés*, *segíteni*, *takarított* 4, *ürítettik*. - 4) A többes szám 3. személyű birtokos személyrag a nyelvjárásban nem *-uk*, *-ük*, hanem *-ok*, *-ök*, *-ék*. A levélbeli adatok száma 2: *rólok* (nyelvjárási *rúlok* X köznyelvi *róluk* > *rólok*) és *velek* 'velük' (= nyelvjárási *velék*). - 5) Az ÉRT névszórag nyelvjárási realizációja *-ér*. Csak egyszer fordul elő ilyen alak egyik levélben (*forintér*). - 6) Az É birtokjel nyelvjárási változata magánhangzós végű névszók után *-jjé*. Egy adat van rá a levelekből (*Imréjjé*).

A l a k t a n: 1) az *-s* és *z* végű mellékevek végső mássalhangzója követő, magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt megnyúlik a nyelvjárásban. A levelekben ezek az adatok - szám szerint 10 - fordulnak elő: *aranyossak* 2, *gazossát*, *hamarossan*, *hivatalossan*, *náthássabb*, *szárosszak* 2, *taknyossak*, *világossabb*. - 2) Az *ó*-t a-
val az *ő*-t e-vel váltakoztató töltípusra 7 nyelvjárási adat van a levelekben: *disznaja*, *disznaját*, *disznajaik*, *dülleje* (= *dülője*) és *gyórai* (= *gyóroi*; Gyóró Mihályival szomszédos falu) 3. - 3) A felszólító módú, egyes szám 3. személyű ikes alakokat azért közlöm, mert ezek nem archaizáló szándékkal vagy a választékos stílus jegyében kerültek a levelekbe, hanem a nyelvjárásból, ahol az ikes ragozás a legidősebbek nyelvhasználatában ma is él (1. MNyTK. 190. sz. 40). A 3 adat: *egyék*, *fejlődjék*, *igyék*. - 4) A KOR időhatározórag nyelvjárási használatára 1 adat: *reformációkor* 'X. 31-én, a reformáció ünnepén'.

M o n d a t t a n: 1) a *kell* segédigét ragozzák a nyelvjárásban. A levelekben 16 adat van erre (*kellek*, *kellem*, *kellettem*:

mindegyik többször). - 2) Az *-e* kérdőszócska olykor nem az állítvány után áll. A levelekben a *nem-e* ötször fordul elő. - 3) 4 adat van a suksükölésre: *majd meglássuk 2, fogyasszák, láthassuk*. Mindegyik adat azonos személytől származik, 2 levélíró nem használt suksükölő adatokat. (A suksük-nyelv mihályi állapotára l. MNyTK. 190. sz. 40. - 4) A *kell* segédige mellett nem datívusz, hanem nominatívusz áll 2 esetben: *hány öl kell lenni* és *szélessége meg kellene lenni* (a jelenségre l. MNyTK. 164. sz. 42). - 5) Egy-egy esetben a köznyelvitől eltérő névutóhasználattal is találkozunk: *pénz hegyé* (itt:) 'a pénzen kívül, azon felül', *pénz hegyett* 'a pénzen, a pénz tetején', illetőleg *rendezése végett* 'rendezése miatt'. - 6) A *szokik* jelen idejű használatára 1 példa van: *magam is szokok levágni* (a jelenségre l. MNyTK. 164. sz. 46). - 7) Mondatátszövődés: *a gyógyszert irtad, hogy mi kell irjam meg*.

S z ó k é s z l e t: 1) valódi tájszavak: *akadék* 'akadály', *böszme* 'buta, együgyű', *csiápul* 'halk, gyenge hangokat hallat; gyengélkedik, betegeskedik', *kipöttyent* 'kifecseg (titkot)', *koráll* 'korainak tart', *kulló* 'kétkerekű, gumikerekeken gördülő, kézzel húzott kordé', *leüttet* 'megpermetez', *meztulikapáz* 'tolókapával: keréken gördülő, kézzel tolható kapával kapál', *réce* 'kacsa', *pekedli* 'kis köcsög', *szivos* 'nyirkos, nedves', *szücsörög* '(megfázott, náthás ember) légzéskor az orrában szörcsögő hangot kelt', *szütyög* 'ua.', *tuládoz* 'tologat', *tuligál* 'ua.', *tulikapa* 'keréken gördülő, kézzel tolt, speciális kapa', *velembeli* 'velem egykorú', *zsompor* 'szakajtó'. - 2) Alaki tájszavak (melyek nem feltétlenül tartoznak valamely ma is gyakori nyelvjárási hangtani jelenségbe vagy tendenciába): *átt*, *mast*, *mink* (igen gyakoriak), *baronál*, *nől*, *picin*, *szürü* 'szérü' (gyakoriak), *cserel*, *cserelget*, *kalbász*, *könnyid* 'könnyű', *mer* 'mert', *mind* 'mint', *sindő* 'zsindely', *vindő* 'véndely' (ritka), *ád*, *csurog*, *elejbénk*, 'elénk', *fűjez* 'füvez', *kulláncs*, *megporhanyult*, *melleje* 'mellé', *mienkéből*, *pekk*, *rája* 'rá', *tik*, *tikház*, *törkö* 'törköly', *vajjon*, *vásált* 'vásárolt'. - 3) Neologizmusok: *disznóvágás* (nyelvjárási *disznóölis*), *lemaróz* 'rozsdamarató oldattal kezel rozsdás fémfelületet', *lengyelpiac*, *leüttet* 'megpermetez', *motoroskapa*, *trágya* (nyelvjárási *ganaj*), *trágyát kihordják* (nyelvjárási: *ganajoznak*), *trágyázás* (nyelvjárási: *ganajozás*), *tulsulyos* 'leszerződött sertés, mely a megállapodás szerinti súlyhatárnál többet nyom'.

4. A vizsgált misszilisek zárt korpuszt alkotnak, amely korpusz nem tükrözi reprezentatív módon Mihályi mai "levelező" nyelvhasználatát, mivelhogy három adatközlő nem reprezentálja a falu társadalmi rétegzettségét. Arra azonban alkalmas, hogy f ő v o - n a l a k b a n j e l e z z e, mely nyelvjárási jelenségeket kerül (jobban) a tudatos (írott) nyelvhasználat, s melyeket nem, illetőleg kevésbé.

A mihályi nyelvjárás hang-, alak- és mondattani jellemzői le vannak írva, megállapítható tehát, hogy közülük melyek nem jutottak át az írott nyelvhasználat szűrőjén (fölsorolásuk fölösleges volna, l. őket az alábbi leírásaimban: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana 49-152, Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. MNyTK. 164. sz. 31-85; a mihályi nyelvjárás változási tendenciáira l. A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. MNyTK. 190. sz. 70-90). A zárt *ë* azért esett ki eleve a vizsgálatból, mert a helyesírásban nem jelöljük, tehát a levelekben sem fordul elő e fonéma jelölése.

A levelekben előforduló nyelvjárásiasságok közül a rövid magánhangzós realizációk (ideértve a BÓL, RÓL, TÓL rövid magánhangzós változatait is), a BAN -n nélküli változatai, a *hosszassan* és a *tanítt*-típusú mássalhangzó-nyúlások, az ÉRT -ér realizációja, valamint a *kell* segédige ragozott alakjai Mihályi és környéke regionális köznyelviségének tapasztalatom szerint részei. Azaz: ezeket a formákat többé-kevésbé presztizsformákként érzékelik, emiatt élveznek védelmet e regionalizmusok az írott nyelvhasználatban is. Ezzel szemben amely nyelvjárási jelenségek mögött nem áll valamilyen presztizsvédelem, azok az írott nyelvhasználat (és a helyesírás) kontrollján nem vagy csak kivételesen jutnak át. Így például az *aptya*, *babgya*-típusú regionalizmusok, az -n-ező és ny-ező formák (*asszon*, *hánt* 'hányt', ill. *fenye* 'fene', *kenyék* 'kenek', valamint a főnévi igenévnek a nyelvjárásban szinte kizárólagos -nyi változata) egyáltalán nem fordul elő a levelekben. A mihályi nyelvjárásban gyakori *í-ző* formákat is határozottan kerülték a levélírók, hiszen alig van *í-ző* adat a levelekben. Kerülték az *ő-ző* formákat is, jellemző például, hogy a *kell* segédige nyelvjárási *ő-ző* s ragozott formáiban (*köllök*, *köllöttem* stb.) nem a segédige toldalékolását, hanem *ő-ző* voltát érezték nyelvjárásiasságnak, ezért vannak a levelekben a *kellek*, *kellettem*-féle alakok. Ezt igazolja, hogy a nyelvjárásban kizárólagos *tejföl*, *tejfölös* helyett a levelekben *tejfel*, *tejfeles* formával is találkozunk.

Tanulságosak ebből a szempontból, ezért kiírtam a hiperurbanizmusokat is. Az *í-zés* kerülését igazolja a *zsizsék* (3 adattal). A nyelvjárási *zsizsik*-et *í-zőnek* érezték s abból automatikusan létrehozták a "köznyelvi" *zsizsék*-et (ad analogiam *szíp*: *szép*, *vidék*: *vidék*). - Az illatívszi BA négyszer -ban, -ben formában van írva (*boltnban megy*, *tegyek az eledelében*, *ebbe a nyavalyában*, *munkában áll holnap* *(egy holnap mulva)* és az *elől* (*előljönnek* = *előjönnek*). A hiperkorrekcióról nálunk legújabban l. PLÉH CSABA: A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Élőnyelvi tanulmányok. Szerk. Balogh Lajos és Kontra Miklós. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1990. 55-75.

Mindhárom levélíró nyelvjárási elsődleges nyelvű, s familiáris beszédhelyzetekben nyelvjárást, nyilvános beszédhelyzetekben pedig különböző fokon nyelvjárásias regionális köznyelvet beszél. Mindegyikük hat elemít végzett. A férfi levélíró sok helyütt járt, igen olvasott s széles érdeklődésű, tág kapcsolatrendszerrel ápoló kisiparosmester, aki szinte hibátlan helyesírású s aki igényes megformáltságú leveleket ír. Az ő leveleiben is következetes a köznyelvi *ú, ű, í*-vel szemben a rövid *u-k, ü-k* és *i-k* használata, egyéb nyelvjárásiaság véletlenszerűen, illetőleg - s ez mutatja a nyelvi tudatosságot - idézőjelbe téve jelenik meg (például: "*billogozva*": arra utalva, hogy a levélre, amit kapott, több *bélyeg* = régi nyelvjárási *billog* is volt ragasztva). Mindkét női levélíró háztartásbeli. Mindegyikük a hagyományos paraszti környezetben nőtt föl, egyikük abban él mindmáig. Ő az, aki legjobban helyhez kötődve élt és él, akinek kommunikációs köre a legkisebb, s aki a legkevésbé olvasott a három levélíró közül. Nyelvileg is az ő családi környezete az archaikusabb. A levelekben előforduló nyelvjárási jelenségek nagy része az ő leveleiben fordul elő, több közülük csak az övéiben (például a *nem-e* szerkezet, a suksükölő formák). Kézenfekvő tehát azt következtetnünk, hogy a levélírók olvasottsága, kommunikációs kapcsolatrendszerüknek a kiterjedtsége, az írott nyelvhasználatban való jártassága, nyelvi érzékenysége és a levelek nyelvezetének a regionalitásfoka között szoros összefüggés van.

KISS JENŐ

